

TELEKI JÓZSEF ÉS AZ EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS

Teleki József: Essai sur la faiblesse des esprits-forts című művének célja és forrásai

Teleki József 1759 és 1761 közötti nyugat-európai tanulmányútjának első főbb állomása Bazel volt, ahol kilenc hónapot töltött. Eljárt az egyetemi előadásokra, magánkollégiumokat hallgatott, de beilleszkedett a város társadalmi életébe is. Hamarosan megismerte a bázeli vezető értelmiség több tagját, köztük Emmanuel Wollebet (1706–1788), egy régi bázeli családból származó bírót, aki egyben íróember volt, jogi, filozófiai és satirikus műveket alkotott.¹ Nem tudni, más években is rendszeres összejöveteleket rendezett-e Wolleb a házában, 1759–60 őszén-telén hetenként maga köré gyűjtötte az egyetemen tanuló előkelőbb származású svájci és külföldi ifjakat, s hogy tartalmasabbá tegyék a pénteki összejöveteleket, felváltva felolvastak egy-egy e célra készült dolgozatot. Teleki József két munkával szerepelt a találkozásokon, először Mária Teréziáról kellett jellemzést adnia, e dolgozat tárgyát, úgy tűnik, nem maga választotta. A második alkalommal — a mű terjedelme miatt két egymást követő pénteken — azt a dolgozatát olvasta fel, amelyet utóbb nyomtatásban is közreadott *Essai sur la faiblesse des esprits-forts* címmel. Az első, a szerző által rendelt kiadás Leidenben jelent meg 1760-ban, a második, bővített, átdolgozott változatot Amsterdamban nyomták 1761-ben, s volt a műnek egy harmadik, augsburgi kiadása is, amely 1762-ben látott napvilágot.

Bár az első kiadás megjelenésekor az ifjú szerző még nem töltötte be 22. életévét, s a harmadik kiadás idején is mindössze 24 éves volt, meglehetősen nagy hirre tett szert, s nevét — egészében mindmáig kiadatlan útinaplójában megörökített élményein kívül — elsősorban e munkája tartotta fenn.

A kötet megítéléséről, hazai és külföldi visszhangjáról külön szeretnénk majd szólni, most azokra a főbb ismertetésekre, bírálatokra utalunk csak, amelyek a munkát elsősorban Voltaire-rel és az enciklopedistákkal polemizáló, nézeteiket támadó írásnak tekintik. Az utókor szinte egybehangzóan ezt az álláspontot képviseli.

I. Kont például azt írja róla,² hogy nem annyira érveinek ereje, mint a szerző merészsége figyelemre méltó, aki fiatalember léteére polémiába mer bocsátkozni Voltaire-rel és az enciklopedistákkal. A Magyar Irodalmi Lexikon ennek nyomán „Voltaire és az enciklopedisták ellen hadakozó, a vallást védő könyvnek” nevezi a művet,³ míg a magyar irodalom legújabb összefoglaló története egyenesen a felvilágosodás ellen írt „gyűlölködő vitairat”-nak mondja.⁴

E vélekedéseknek megvan a maguk kortársi előzménye is. A harmadik, augsburgi kiadás előszóírója, Georges-Louis Liomin terjedelmes bevezetésében többek között felveti a kérdést, miért ragaszkodik Teleki a névtelenséghez. (A két első kiadás ui. csak nevének és rangjának kezdőbetűit tüntette fel, a harmadik címlapjára még ennyi sem került föl.) Liomin feltételezi,

STAEHELIN, Ernst: Die Korrespondenz des basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785. Basel 1968. 86.

² KONT, I.: L'influence de la littérature française en Hongrie. Paris 1902. 136–137.

³ Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1965. III. 324.

⁴ A magyar irodalom története. Szerk. SÓTÉR István. Bp. 1965. III. 67.

hogy az ok Teleki politikai óvatossága; úgy véli, hogy a mű célja a II. Frigyes munkáiban hangoztatott vallásellenes nézetek cáfolata, s hogy királyi ellenfélről lévén szó, a szerző jobbnak látta névtelenségbe rejteni kilétét. Liomin tévedése azonban azonnal kiderül, ha összevetjük a két első kiadás szövegét: a „philosophe de Sans-Souci” műveire való utalás csak a második kiadásban tűnik fel, a mű fogalmazása idején Teleki még nem birtokolta, feltehetően nem is ismerte II. Frigyes verseit.⁵

Hasonlóan kortárs író művére vonatkoztatta az Essai-t galántai Fekete János; ő az első, aki versben és prózában megfogalmazott bírálatában Voltaire-rel hozza kapcsolatba Teleki munkáját:

„Torkig emertült volt komor Vallásában
s Kándidra puskázott rossz vadászatjában”⁶

írja egy versében. Aranka Györgyhöz írt egyik levelében pedig így nyilatkozik: „... már ez előtt 40 esztendővel ki kaczagtam azon helytelen srofokra vett Francia munkáját: *sur la faiblesse des Esprits forts* és nevettem a’ Törpét, ki amaz Óriások ellen fegyverkezésre ki kelt vala.”⁷ Véleményére még visszatérünk.

Az Essai szellemének és forrásainak vizsgálatánál elszórt itélkezés helyett tekintetbe kell vennünk a mű létrejöttének körülményeit. Teleki első bázeli felolvasásában, a Mária Terézia portréját bemutató dolgozatban utal először későbbi műve tárgyára, amikor a királynő kegyességéről szólva a következő kitérőt teszi: „Je dis d’abord, qu’elle est pieuse, cette vertu merite bien qu’elle precede les autres. Je n’ignore pas qu’elle passe aujourd’hui chez bien des gens pour une foiblesse ou au moins pour la manque d’un esprit vulgaire. Tous les vrais Chrétiens ne sont pour eux que des bigots et des esprits foibles. Les articles les plus sacrés de la doctrine Chrétienne passent devant eux pour ridicules, et les devoirs qu’un Chrétien zelé rend a son Dieu pour Fanatiques. Ils se surnomment Esprits forts, mais n’en déplaie a ces Messieurs, ils ne meritent pas un tel titre; ils feront bien de se contenter tout au plus de celui des esprits mediocres. En vérité ils ne sont rien d’avantage. S’ils étoient plus foibles il ne seroient pas en etat de faire des objections, qu’ils font contre les vérités sur les quelles est fondé le Christianisme, et s’il étoient un peu plus forts ils seroient en etat d’y repondre. Mais je m’écarterais trop loin de mon sujet si je m’enlassois dans une dispute avec ces prétendus esprits forts. J’aurois s’il plaira a Dieu l’occasion de la faire une autre fois.”⁸

Telekit tehát már korábban foglalkoztatta a téma, a mű gondolatát csakis Erdélyből hozhatta magával.⁹ Lehetett-e olyan merész és magabiztos 20 esztendőskorú ember, hogy Nyugat-Európába érve nyomban véleményt merjen nyilvánítani világnézeti kérdésben a kor legnagyobb hírű egyéniségeivel szemben? Elég tájékozottnak érezhette-e magát ahhoz, hogy nézeteikkel nyilvánosan szembeszálljon?

Ha csak a Kont említett véleményében szereplő két tényezőt, a szerző fiatal korát-és a vállalkozás merészségét vetjük össze Teleki ez időben írt leveleiből és naplójából kibontakozó egyéniségével, kétségeink támadnak a kritika igazsága felől. A szerző fiatalember, aki serdülő éveit marosszéki és fogarásföldi udvarházakban és egy falusi parókian, Bod Péter mellett töl-

⁵ Essai sur la foiblesse des Esprits-forts. Augsburg. 1762. IV—V. — Az Oeuvres du Philosophe de Sans-Souci (Potsdam—Amsterdam 1760) című munkát Teleki 1760. március 25-én — már az Essai felolvasása után — vette meg. Költségei között így szerepel: „A Sans Soucii Philosophus, vagy is inkább a Prussiai Király verseiért, mely az alatt a név alatt van adtam 1 Rf 12 x.” MTAK Kézirattára, Tört. Napló 4—r.3. 24. v.

⁶ GALÁNTAI FEKETE János: Báró Orczy Józsefnek érdemes Attya Ura leveleire költ feleletnek meg küldése c. versében. MTAK Kézirattár, K 684/II. 27.

⁷ Keltezés nélküli, 1796 után írt levél. MTAK Kézirattár, K 684/II. 88.

⁸ MTAK Kézirattár, RUI 2—r. 17. 1. 43. f.

⁹ Utal erre TOLNAI Gábor: Die Reisen József Telekis. Bp. 1965. 63. Annak, hogy már otthon írni kezdte volna művét, nem sikerült nyomára bukkannom; ellene szól, hogy a könyv egyik forrásművét külföldön szerezte meg magának Teleki.

tötte. Közben súlyos betegségeken ment át, valamiféle reumatikus ízületi baj kilenc hónapra ágyhoz szögezi. Mindez nem maradhatott hatás nélkül, a betegség hosszú időre megfosztotta mindattól, ami egy gazdag és előkelő fiatalember ifjúságát meg szokta szépíteni, pedig Teleki maga többször kijelentette, mennyire kedvelte a vidám társaséletert, az ünnepeket. Egyedül az olvasás, a tanulás öröme maradt meg számára. De amennyi vigaszt jelentettek a szellemi örömek, annyi fájdalmat is okoztak neki: a betegség éppen a tanulmányait megkoronázó akadémiai tanulás lehetőségét tette kétségessé, amit pedig apja már gyermekkorában megígért neki. Amikor bátyja, Pál, 1753-ban megszakítani kénytelen göttingeni tanulását, apjuk, Teleki László megismétli korábbi ígéretét s úgy tervezi, hogy két fiát együtt küldi majd vissza az akadémiára.¹⁰ Pál időközben meghalt, József maradt a család egyetlen fiúgyermeké, aki méghozzá beteg; érthető, hogy a szülői aggodalom a távoli jövőre halasztja az utazást. A fiatal Teleki pedig egy levelében minden „Hectica febrisnél” nagyobb bajának mondja remény és kétségek közötti hánykódását az utazás miatt, ami „oly nagy Metamorphosist” okozott benne, hogy mindenkinek feltűnik. A közvetlen tapasztalatot sokkal többre tartja a könyvműveltségénél: „tudom én azt, hogy egész hetekig tartó a holtakkal való bajlódásból is az ember annyit nem tanul, mint csak egy órányi élőkkel való társalkodásból”.¹¹ Teleki tehát látni, tapasztalni vágyik, de a betegségen kívül útját állta a politika is. Mária Terézia a hétéves háború idején nem engedélyezi a protestáns diákok külföldi tanulását; nemcsak szegény tanulók nem utazhattak, de elutasították a főúri ifjak, köztük Teleki József unokaöccsének, Ádámnak útlevelekérését is. Mindez együtt — mint az idézett levél is bizonyítja — a sóvárgást növelte Telekiben a régóta vágyott tanulási lehetőség után, s éppen nem fiatalos önhittségét erősítette. Ha tehát — mint ahogy valóban történt — már otthon foglalkoztatta a vallást védő mű gondolata — nem a kor nagyjaival való polemizálás vakmerő vágya adta az indítékot, hanem a család hagyományosan vallásos légköre és a mestereitől kapott oktatás szelleme.

Serdülő éveiben Telekire két nevelője, Bod Péter és Magdeburg Károly tett maradandó hatást. Az Essai-vel kapcsolatosan Bod Péter érdemel nagyobb figyelmet, aki teológiára és egyháztörténetre oktatta a fiatal grófit. Bod teológiai nézetei Révész Imre megállapítása szerint¹² a coccejanizmus hatásáról tanúskodnak. Nem közömbös, hogy a coccejanizmus a XVIII. század közepén már régóta általánosan ismert, megsontosodott irányzat volt, tehát Bod nézeteinek bizonyos konzervativizmusára vall, a mű szempontjából azonban fontosabb az a tény, hogy egyfajta racionalista teológia felfogást képviselt, amely a hit és a józan kritika összeegyeztethetőségét hirdette, vagyis Bod felfogása alkalmas volt rá, hogy egy a hit és a ráció kapcsolatával foglalkozó műhöz megadja az első indítékot. Teleki Józsefnek ez időből fennmaradt, nagybátyjához, Ráday Gedeonhoz írt leveleiből megtudjuk néhány ekkori, nyilván tankönyvül használt olvasmányának címét és szerzőjét; 1754. február 16-án, tehát magyar-igeni időzése idején írt levelében¹³ pl. Johann Friedrich Stapfer *Institutiones Theologiae Polemicae* című, ötkötetes latin nyelvű munkájának elküldésére kérte Rádayt.¹⁴

Ezt a művet alaposan át tanulmányozta Teleki, különösen az egyik legerjedelmesebb, *De Naturalismo* című tizedik fejezete keltette fel a figyelmét, amely a második kötet 881—1195. lapjait tölti ki. Elolvasta a többit is, köztük a lényegesen rövidebb, hetedik, *De Deismo* című

¹⁰ Halmágyi István naplói és iratai. Közli SZÁDECZKY Lajos. Magyar Történelmi Emlékek. II. osztály. Írók. 38. köt. Bp. 1906. 608.

¹¹ Teleki József levéltörredéke megnevezetlenek. MTAK Kézirattár, E.B.2-r. 34/II.

¹² RÉVÉSZ Imre: Bod Péter mint történétíró. Kolozsvár. 1916. 23—25. — Bod Péterrel foglalkozik LENGYEL Imre: B. P. és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. (ItK 1973. 588—592) c. cikke, amely személyes nexusai és munkáinak műfaja alapján mutat ki kapcsolatot Bod és a korai felvilágosodás között. — Teleki és Bod kapcsolatáról: TOLNAI Gábor: Bod Péter és Teleki József. It 1944. 17—19.

¹³ Teleki József — Ráday Gedeonnak. Budapest. Ráday-gyűjtemény. Levéltár.

¹⁴ Johann Friedrich Stapfer (1708—1775) svájci teológus, Christian Wolff tanítványa, nagyszámú teológiai mű szerzője, az ortodoxia képviselője.

fejezetet (II. 742—793.), amelynek elején a szerző az ateizmus, deizmus és naturalizmus, főképpen a két utóbbi fogalom közötti különbséget tárgyalja teológiai szempontból. Miután elmondja, hogy a deisták hisznek Isten létében, de tagadják a gondviselést, a naturalisták viszont a kinyilatkoztatás és a misztériumok igaz voltát nem fogadják el, így folytatja: „Illi, qui huic Sectae [ti. a naturalistákénak] nomen dant, nomen *Spirituum fortium, des Esprits forts*, quam maxime amant, dum singularis scientiae typho inflati supra Vulgus se sapere arbitrantur; fit ergo ut illi qui Scepticismum universalem profitentur, odiosum tamen Athei nomen sibi imponi nolunt, honorifico aliquo nomine opinionibus suis sectaeque suae fucum facere quaerant: rectissime dissertissimus De La Bruyère Charact. de ce Siècle Chap. XVI. des Esprits forts ita inchoat. *Les Esprits forts savent-ils qu'on les appelle ainsi par ironie? Quelle plus grande foiblesse que d'être incertain quel est le principe de son être, de sa vie, de ses sens, de ses connoissances et quelle en doit être la fin?*”¹⁵

Teleki művének témája, sőt szellemesen megfogalmazott címe is nyomon követhető tehát Stapfer műve nyomán La Bruyère-ig. Nem lehetetlen, hogy Teleki már ekkor eredetiben is ismerte La Bruyère művét; könyvtára „Morale” szakjában megvolt a könyv brüsszeli, 1697-es kiadása, de hogy mikor szerezte a kötetet, nem állapítható meg.¹⁶ Stapfer a továbbiak során terjedelmes jegyzetanyagában részletesen foglalkozik az angol deisták legismertebb képviselőinek, Anthony Collinsnak, Thomas Chubbnek, John Tolandnak, Matthew Tindalnak különféle nézeteivel. Hogy Teleki ismerte-e műveiket s a velük kapcsolatos angol polemikus irodalmat, nem állapítható meg, de az, hogy könyvtárának teológiai és filozófiai anyagában feltűnően nagy számban találunk angol szerzőktől származó munkákat a XVII. század végéről és a XVIII. század első feléből, arra mutat, hogy a deista, illetve „naturalista” nézeteket inkább az angol tudományos irodalomból ismerhette meg és tanulmányozhatta, mint a francia felvilágosodás íróinak alkotásaiból.

Milyen céllal és kiknek írta Teleki az Essai-t? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához magához a mű szövegéhez kell fordulnunk.

Az Essai nem nagy terjedelmű írás, első kiadása 102, a második 128 tizenkettő lapra terjed. A szerző beosztása szerint bevezetésre és 11 fejezetre tagolódik, belső szerkezetre és mondanivalójának logikája alapján azonban négy részre oszlik, amelyek között az első és a harmadik rövidebb, a második és a negyedik pedig hosszabb. A négy rész az 1., a 2—7., a 8. és a 9—11. fejezetekből áll, s a mű mondanivalójának vizsgálatakor e logikai tagozódást vesszük alapul, nem az eredeti fejezetbeosztást. A kötet felépítése igen világos és áttekinthető: az első és harmadik rövid rész Teleki téziseit, a második és negyedik pedig a hozzájuk tartozó bizonyítást tartalmazza. Arra a kérdésre, mi a mű célja, az első fejezet adja meg a választ. Teleki József megállapítja, hogy a kereszténységnek két nagy ellenfele van, az erőszakos, a tudatlanságra építő babonásság és az óvatosan támadó, a tudásra apelláló hitetlenség. Minthogy a babonásság a tudás terjedésével arányosan veszít erejéből és egyre inkább visszaszorul, a továbbiakban nem foglalkozik vele, csak a hitetlenségről (így nevezi Teleki a Stapfer-műben „naturalizmus”-ként tárgyalt felfogást, tehát a kinyilatkoztatás és misztériumokat tagadók nézeteit) kíván szólni, amely viszont terjedőben van és a vallás legveszedelmesebb ellenfele lett. Teleki kijelenti, hogy nem célja vitatkozni a hitetlenekkel és meggyőzni őket; a hívőknek szánja művét, őket akarja megnyugtatni, hogy a vallás tanításai a ráció fényénél sem nevetésesek, s hogy nincs igazuk azoknak, akik úgy gondolják, elég, ha gúnyosan nyilatkoznak a vallásról, máris megilleti őket az esprit-fort elnevezés. Az is kiderül a szövegből, hogy a szerző nem elsősorban azokat a szellemi nagyságokat veszi célba, akik a hitetlenek közé tartoznak, hanem a félművelte közemberek gúnyolódása ellen akarja felvértezni a híveket: „Ils sont venus à bout de séduire quelques-uns des plus sages; et ils veulent déjà entraîner les plus ignorans

¹⁵ STAPFER: *Institutiones Theologiae Polemiciae Universae, Ordine Scientifico dispositae*. Tiguri 1752. II. 742.

¹⁶ MTAK Kézirattár, Bibl. 2—r. 4. 11. sz. 12. f.

par l'autorité de ceux-ci, comme s'ils devoient participer de leurs bonnes qualités en adoptant leurs défauts . . ."¹⁷ (Ez volt Teleki jellegzetes állásfoglalása kora tudósaival és íróival szemben: a maga meggyőződése alapján bírálta őket, de elismerte képességeiket vagy teljesítményük bizonyos részét.)

A mű második része két egymásra épülő szakaszra bontva a vallás és a ráció összeegyeztethetőségével foglalkozik. Az első szakasz (2—4. fejezet) azt bizonyítja, hogy a kereszténység tanítása nem lehetetlen, a második pedig (5—7. fejezet) a megelőzőre támaszkodva azt vizsgálja, hogy amennyiben igaz lehet, igaz-e vagy sem. E fejtegetésekből kiviláglik, hogy Teleki, mint a bevezetésben írta, csakugyan nem polemikus céllal írta művét. Kijelenti ui., hogy a hitetlenek által vallott természetes vallás és a keresztény vallás tanításai nincsenek ellentétben egymással, mindkettő megtalálható a bibliában, az első mintegy benne foglaltatik a másodikban. A lényeges különbség a csodák és misztériumok kérdésében van, amit csak a keresztények fogadnak el. A munka célja e „többlet” racionálisan elfogadható voltának igazolása. Ezt a tételét is Stapfer munkájából merítette Teleki, akinél a naturalistákról szóló fejezet második propozíciója így hangzik: „Religio naturalis et Revelata seinvicem non excludunt, neque posterior prioris perfectioni aliquid demit, neque etiam una alteri contradicit sed cum seinvicem optime consistere possunt.”¹⁸

A harmadik részt képező 8. fejezetben Teleki bebizonyítottnak tekintve az előzmények alapján a kinyilatkoztatás igazságát; kijelenti, hogy nem a keresztény hívők dolga szembe szállni a hitetlenek nézeteivel. Álljanak előük bizonyítékaikkal, mutassák meg, hol és miben hamis a keresztény tanítás — vagyis nemcsak ő maga nem akar polemizálni, de azokat is inti, akiknek könyvét szánta, hogy ne kezdeményezzenek vitát.

A negyedik rész, a 9—11. fejezet három pontba sűrítve mondanivalóját, a keresztény tanítások magasabbrendűségéről, illetve előnyeiről szól a hitetlenekével szemben. Az első pont szerint a lélek halhatatlanságába vetett hit boldoggá tesz, a második kimondja, hogy az igazi kereszténység erényesebbé, becsületesebbé kell hogy tegye az ember magatartását (jellemző módon nem állítja Teleki, hogy így is van), a harmadik pedig azt példázza, hogy a lélek halhatatlanságában hívő bátrabban száll szembe az élet bajaival és rettenthetlenebbül néz szembe a halállal, mint azok, akiknek felfogása szerint a halállal minden véget ér.

Az elmondottakból világosan kitűnik Teleki célkitűzése és művének szelleme, s bebizonyosul az is, honnan vette az első inspirációt. Ha viszont közelebbről megvizsgáljuk a könyv szövegét, további szellemi hatások nyomát is felfedezhetjük.

Műve elején Teleki leszögezi, hogy csak egyetlen, minden keresztény felekezet által elfogadott tételt kíván tárgyalni, azt, hogy a biblia isteni kinyilatkoztatás; a vallás részletesebb igazolására sem terjedelmi kötöttségei miatt nem vállalkozik, sem képességeit és felkészültségét nem érzi rá elegendőnek. Abbadie, Ditton és más neves szerzők művei után úgy sem állíthatja senki szerénytelenség nélkül, hogy újat tudna mondani a témáról.¹⁹ A Teleki-említett két név közül Jacques Abbadie művei a XVII. század második felének legnagyobb hatású apologetikai alkotásai voltak, hírnevére jellemző, hogy nemcsak protestáns hitfelei, de a katolikus szerzők is merítettek belőle és hivatkoztak rá. A *Traité de la vérité de la religion chrétienne* című mű közvetlen hatása azonban nem mutatható ki Teleki könyvében, nem is volt meg sem Teleki, sem Bod Péter könyvtárában; lehet, hogy ismerte, de előfordulhat az is, hogy csak mint ismert és tekintélyes szerzőre hivatkozik rá.²⁰

¹⁷ TELEKI József: *Essai sur la foiblesse des esprits-forts*. 2. kiadás. Amsterdam 1761. 8. — A műből vett idézetek a 2. kiadásból valók.

¹⁸ STAPFER i. m. II. 924.

¹⁹ TELEKI: *Essai*. . . 12.

²⁰ Jacques Abbadie (1657—1727) francia származású berlini protestáns lelkész, Írországban, majd Londonban is működött. Számos teológiai, főleg apologetikai mű szerzője. — Teleki könyvtárainak katalógusait 1.: MTAK Kézirattár, Bibl. 2—r. 4. és 6.-ban. — Báró RADVÁNSZKY Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. MKszle 1884. 58—86.

Más a helyzet Humphrey Ditton esetében.²¹ Az ő nevére bizonyosan Stapfer *Institutiones*-ében figyelt fel Teleki, ahol a következőket olvashatta róla: „Prius quod spectat, nempe Historiae hujus Veritatem, illa a celeberrimo illo Mathematico Anglo, Viro de Doctrina Christiana optime merito Humfredo Ditton, ex talibus principiis demonstrata fuit, ut Adversarii hactenus, non invenirent, quod contra illius argumenta proferrent. Vide Die Wahrheit der Christlichen Religion aus der Auferstehung Jesu Christi . . .”²²

Ditton jellemzése és a róla szóló magasztaló sorok nyilvánvalóan felkeltették Teleki érdeklődését, nemcsak azért, mert Stapfer azt állítja, hogy Ditton érvelését még nem tudták megcáfolni; feltételezhetően Ditton matematikus volta is közrejátszhatott benne, hiszen kétszerezen rokon érdeklődésű tudóst remélt benne megismerni Teleki. Ez a magyarázata annak, hogy amikor Svájc felé utaztában az első stáción, Regensburgban két könyvet vásárolt magának, az egyik Ditton műve volt, a Stapfernél említett német kiadásban. Megszerzését nagyon fontosnak érezhette: „Vettem Dittont kötesestül L Ft.”²³ — jegyezte be költségnaplójába. Arra is van bizonyíték, hogy az Essai fogalmazása idején forgatta a könyvet: szennylapján a következő bejegyzés olvasható: „Josephus C. Teleki de Szék Ratiosbonae die 17 Julii 1760”. Minthogy azonban Teleki nem 1760, hanem 1759. július 17-én járt Regensburgban, nyilvánvaló, hogy a bejegyzés nem a vásárlás napján kelt, hanem az Essai írása idején, 1760-ban; tévesen írta be a kötetbe azt az évszámot, ami akkor volt érvényes, amikor utólag meg akarta örökíteni a vásárlás emlékét.²⁴

A könyv hatása a Teleki-kötet tartalmán is kimutatható, bár Ditton 640 lapos műve természetesen sokkal nagyobb igényű feldolgozása tárgyának, mint Teleki brosúrája; felépítésére és mondanivalójára azonban nyilvánvalóan rányomja a bélyegét. Dittonból vette át Teleki azt az ötletet, hogy a keresztény és deista felfogás közti különbséget egyetlen tanításban, a Jézus feltámadásáról szóló tanban demonstrálja. A feltámadást a második részben Dittonéhoz hasonló történeti érvekkel bizonyítja.²⁵ Ditton hatását mutatja továbbá a Teleki-mű negyedik része, amely arról szól, hogy a feltámadás reménye erőt ad az élet megpróbáltatásaiban és bátorítja a haláltól rettegőt. A *Die Wahrheit der christlichen Religion* . . . tematikája persze gazdagabb, tárgyalásmódja szakszerűbb, nemcsak teológiai, de természettudományi, matematikai tekintetben is. Ditton — s hatására Teleki is — bizonyításában gyakran él természettudományi példákkal; mint képzett, hivatásos matematikus azonban mindig érzékeltetni tudja, hogy csak tételeit megvilágító példaként szerepelteti őket, de nem tesz egyenlőségjelet a matematikai és teológiai tételek között; a tanulmányai kezdetén tartó Teleki e tekintetben kevésbé árnyaltan fogalmaz. Teleki javára szóló különbség figyelhető meg viszont a könyv hangvételében, amikor világnézeti ellenfeleiről szól. Ditton kérélnthetetlen; a hitetlenekre váró túlvilági büntetést emlegeti, kétségbevonja erényességüket és romlottságuknak tulajdonítja nézeteiket. Teleki hangja sokkal mérsékeltebb, különösen az egyébként Ditton nyomán írt utolsó fejezetben, amikor azt mondja, hogy a keresztény meggyőződés hatására magasabb rendű morális magatartásnak kellene létrejönnie. Dittonnal ellentétben ő elismeri, hogy a hitetlenek között is van példa erkölcsi kiválóságra, csak úgy véli, hogy ez nem elveikből következik, hanem azok ellenére jön létre.

²¹ Humphrey Ditton (1675–1715) apja kívánságára lelkész lett, majd Newton hatására a matematikusi pályát választotta. Teológiai, matematikai és fizikai művei vannak.

²² STAPFER i. m. II. 1152.

²³ MTA Kézírtattár, Tört. Napló 4—r. 3. 7. f.

²⁴ A példány jelzete: MTA K Theol. O. c632. Telekinek nem volt szokása a bejegyzés könyveibe; néhány számára különlegesen fontos kötetben található csak a munka megszerzésének körülményeiről szóló bejegyzés.

²⁵ Ezek az érvek az epologetikai irodalomban általánosan használatosak voltak, Teleki azonban valószínűleg Ditton művéből vette át őket.

Stapfer és Ditton könyvei Teleki művének teológiai, apologetikai forrásai voltak. A mai olvasóban azonban a kötet elolvasása után az a meggyőződés alakul ki, hogy bár a brosúra a vallás egy alaptételével foglalkozik, mégsem annyira apologetikus műnek tekintendő, mint inkább egy a filozófiai gondolkodás módszerességét, a deduktív logikai bizonyítást látható élvezettel alkalmazó fiatal szerző filozófiai-metafizikai traktátusának. Különösen a második rész kelt ilyen benyomást. Ebben Teleki — mint mondtuk — először azt állítja, hogy a kereszténységnek az a tanítása, mely szerint a biblia isteni kinyilatkoztatás, nem lehetetlenség. A „naturalisták” felfogásában levő ellentmondásra utalva kijelenti, hogy a világ semmiből való teremtése, amelyet ők is elfogadnak, nem kisebb, mint a kinyilatkoztatásban foglalt csoda. (Csodákat egyébként Teleki csak a szabad akarat következtében a teremtésben támadt rendetlenségek kiegyenlítésére ismer el, a természet világában nem; ott kezdettől fogva a természet törvényei uralkodnak.) Kijelenti, hogy a misztériumokról keveset tudunk, de mint mondja, a fizikából ismeretes, hogy valaminek a nem-ismerése nem jelenti szükségképpen, hogy nem is létezhet. Gondolatmenetének lényege az, hogy mivel a bibliában a természetes vallásnak és morálnak minden, a ráció fényénél is igazként elfogadott tanítása megtalálható, feltételezni lehet, hogy a többi tanítása is igaz. Egyrészt azonosítja Istent a rációval, másrészt a priori feltételezi a teremtető szeretetét teremtményei iránt, s ennek alapján mondja lehetetlennek, hogy oly kijelentéseiben, amelyek meghaladják a rációt, Isten megcsalja teremtményeit. Ez utóbbi gondolatmenet feltűnő módon hasonlít Descartes istenbizonyítékának érveléséhez; lehetséges persze, hogy Teleki fejtegetésébe nem közvetlenül Descartes írásából, hanem a hatását magán viselő racionalista teológia csatornáin át jutott el.

Az a priori igazságokra épülő deduktív módszerrel levont következtetések pedig Leibniz műveinek módszerét idézik, s műveinek hatását több, az Essai-ben található állítás és összefüggés valószínűsíti. Leibniz Théodicée-jének *Discours de la Conformité de la Foy avec la Raison*-jában olvashatta pl. Teleki, hogy nincs igazi konfliktus hit és értelem között, de főleges bebizonyítani tudni a misztériumokat, amelyek úgyis csak részben érthetők meg, mint ahogy a fizikai jelenségekre is csak bizonyos mértékig van magyarázat.²⁶ A legnyilvánvalóbb utalás Telekinek az a mondása, amely Leibniz legismertebb, ma is leggyakrabban emlegetett tételét visszahangozza: „malgré des corrections à son ouvrage, ce monde, entant (!) qu'il est l'ouvrage de Dieu, est le plus parfait qu'il soit possible.”²⁷

Ugyancsak Leibniz Théodicée-jének ismeretére utal közvetve a 124. lapon olvasható Bayle-idézet is. Ismeretes, hogy Pierre Bayle művei egyebek mellett egy a világban létező rossz problémája körül támadt vita egymást követő megnyilvánulásai voltak. A *Dictionnaire historique et critique* két kiadása, valamint a *Réponse aux questions d'un provincial* című műve — többek között — Bayle-nek az ortodox teológusokkal vívott polémia újabb és újabb megállapításait, nézeteinek részletesebb kifejtését tartalmazza. Leibniz Théodicée-je viszont kifejezetten egy már Bayle halála után az ő nézeteivel polemizáló írásnak készült.²⁸

A kortársak és a következő generáció számára, amelyhez Teleki is tartozott, a műveknek ez a polemikus aktualitása is igen fontos lehetett. Joggal feltételezhető, hogy Teleki nemcsak azért szerezte meg a maga számára a *Dictionnaire historique et critique* mindkét kiadását, a hozzá tartozó Supplémenteket, a *Réponse aux questions d'un provincial*-t, sőt Bayle folyóiratát, a *Nouvelles de la République des Lettres*-t is, mert tudott a szerző nagy jelentőségéről a kor szellemi életében, hanem mert egy számára fontos világnézeti tárgyú párbeszéd egymást követő megnyilatkozásaiként összetartozó, egymást kiegészítő munkáknak tekintette őket. Természetesen megvolt a könyvtárában Leibniz Théodicée-je is. Az Essai-be illesztett Bayle-idézet

²⁶ LEIBNIZ: *Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu*. . . Amsterdam 1712. 7—8.

²⁷ TELEKI: *Essai*. . . 20.

²⁸ L. LEIBNIZ: *Essai de Théodicée*. . . Préface. — BARBER, W. H.: *Leibniz in France. From Arnauld to Voltaire. A Study in French Relations to Leibnizianism, 1670—1760*. Oxford 1955. 71.

kiválasztása érthetetlen lenne, ha nem azért esett volna rá Teleki választása, mert Leibniz művének tételeire támaszkodva a fogalmazás során természetesen asszociálódott hozzájuk Bayle munkája.²⁹

A Teleki művén kimutatható Leibniz-hatás a neves német filozófus szellemi befolyásáról tanúskodik az ötvenes évek erdélyi szellemi életében. Leibnizet már nem sokkal halála után kezdték elavultnak tartani a priori érvelése miatt, és mint a spekulatív metafizika teológiai képviselőjét; de Wolff népszerűsítő hatása és a német egyetemeken tanító Wolff-tanítványok révén egészen az ötvenes évek végéig elevenen hatott, elsősorban Észak- és Közép-Európában; utóbb, az optimizmus kérdésének előtérbe kerülése, Pope, majd Voltaire műveinek hatása nyomán ismét Európa-szerte emlegették a nevét, ekkor azonban már jobbra kritikus éllel. Az, hogy Teleki gondolkodására nemcsak Leibniz nézetei nyomták rá a bélyegüket, hanem spekulatív gondolkodása és érvelési módja is, részben nevelője, Bod némileg konzervatív voltának, részben pedig a Teleki által ugyancsak ismert és olvasott Wolff hatásának tudható be. A korabeli magyar oktatásügy szelleméhez képest azonban Leibniz és Wolff nézeteinek elfogadása semmiképpen sem tekinthető az elmaradottság jelének, hiszen szellemük Teleki tanulóéveivel csaknem egyidőben kezdett behatolni a szerzetesi gimnáziumok tankönyveibe,³⁰ az erdélyi református kollégiumokban pedig az 1760-as évek második felében rendelték el egységesen a wolffi filozófiát népszerűsítő Baumeister-féle Compendium használatát. Teleki gondolkodását utóbb természetesen nagymértékben formálták külföldi tanulmányútjának tapasztalatai; nézeteire az empirikus gondolkodás egyik-másik képviselőjének, pl. Newtonnak és Locke-nak tanításai is erősen rányomták a bélyegüket s kialakították jellegzetesen eklektikus gondolkodásmódját.

Mindezek után foglalkozni kell azzal a kérdéssel: mi az oka, hogy az *Essai*-t a maga korának és az utókornak nem egy kritikusa Voltaire nézeteivel polemizáló műnek tekintette.

Galántai Fekete János említett verseszövegtől bírálata a „Kándid”-dal hozza összefüggésbe a brosrát. Kétségkívül jó szemmel fedezte fel Teleki művében Leibniz hatását, s feltehetően a korábban idézett, „a lehető legjobb világ” emlegetése idézte fel benne Voltaire *Candide*-ját. Fekete János verse azonban a század végén keletkezett, mint a benne emlegetett élő és már meghalt személyek tanúsítják, 1789 és 1799 között, s a szerző bizonyosan nem bajlódott Voltaire műve hatásának kronológiai lehetőségével. Nincs kizárva ugyanis, hogy Teleki az *Essai* írása idején már ismerte Voltaire regényét, amely 1759 márciusában került könyvpiacra, hiszen 1759 őszén kezdte írni munkáját; nem lehetetlen, hogy Voltaire új műve hamarosan eljutott Erdélybe, mégsem valószínű, hogy 1759 márciusa és júniusa között az úti előkészületeivel elfoglalt Teleki kezébe került. Svájcban pedig többnyire feljegyzí a számára fontos, különösen az aktuális könyvek megszerzését. A *Candide* ismerete vagy nem-ismerete azonban nem változtat azon, hogy a könyv az előbbiekből kimutatott hatásoknak köszönheti létrejöttét.

A későbbi kritikák egyébként sem a galántai Fekete János által feltételezett, *Candide*-dal összefüggésbe hozható passzusra, hanem alighanem Teleki műve utolsó fejezetének egyik szakaszára alapítva kapcsolják be az *Essai*-t Voltaire személyéhez: „Le plus grand Esprit-fort aujourd'hui, qu'on connoitra bien sans que je le nomme, au premier accès de fièvre devient un poltron vis-à-vis d'une vieille femmelette Chrétienne soutenue par les principes de la Religion.” — S a gyengébbek kedvéért lapalji jegyzetben azt is hozzászéli: „On n'a qu'à s'en informer à Genève.”³¹

²⁹ A Bayle-idézetet Teleki érdekes módon a maga állításának alátámasztására hozza, azaz egyetért vele. Tartalma, hogy sokan, akik míg egészségesek és jól megy soruk, büszkén, bátran szemben állnak Istennel, betegség, baj vagy öregségük idején babonássá válnak. Csak a lapalji jegyzet utal rá, hogy Bayle Teleki szemében az ellentábor képviselője.

³⁰ CSAPODI Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Száz 1945/46. 85—137. — Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bev. Juhász István, Bukarest 1974. 15.

³¹ TELEKI: *Essai*. . . 123.

Szembeéltő, hogy a Voltaire-ről szóló sorok nem az író valamely művére, hanem a személyére, magatartására utalnak, a lapalji jegyzet pedig arra vall, hogy Teleki Genfben szerezte az információt. Tudjuk Teleki naplójából, hogy svájci útja legelején, egy-két napos bázeli időzés után Genfbe utazott, ott akarta eldönteni, hogy Genfben vagy Bazelben tanuljon-e inkább. 1759. augusztus 7-én egy Strassburger nevű genfi német lelkész (akihez a szinte véletlenül megismert augsburgi Urlsperger szénior adott neki ajánlólevelet) és egy Pallard nevű ékszerész társaságában elment Voltaire-t meglátogatni. Ismeretes, hogy naplója csak rövid beszámolót tartalmaz a délutánról, s egy másik, részletesebb leírást közlő naplókötetre utal benne, amely nem maradt fenn.³²

A látogatás körülményeinek rövid vázolója után Teleki az őt jellemző megfigyelőkészséggel tömören leírja Voltaire külsejét: „Maga igen száraz ember, és csak nem a halál néz ki belőle, a szemei ugyan elég elevenek”, ami egybevág más, ez idő tájt és később Voltaire-nél járt látogatók megfigyelésével.

Ezután korát és kedélyét festi: „Öreg már, de elég tréfás és vidám”, majd feljegyzí, amit nézeteiről és viselkedéséről hallott: „A vallásról nem sokat állít. Mikor beteg, *akkor a mint mondják* igen félenk és alatson szívé.” (Az én kiemelésem Cs. D.)

E sorokból kétségkívül nem csendül ki rokonszenv, de ellenszenvet és gyűlöletet sem lehet kiolvasni belőlük, inkább kíváncsiság és egy olyan nevezetes személyiség iránti érdeklődés érződik a szavakból, akihez a látogatót nem fűzi különösebb vonzalom. Az, hogy Voltaire félt a haláltól, nem feltétlenül gúnyos vagy rosszindulatú megállapítás az utas részéről; olyan közismert tény volt, amit nemcsak ellenségei, de barátai és volt barátai is sokszor szóvá tettek s amiről kései életrajzírói is mindig megemlékeznek. II. Frigyes már említett, később Teleki által megvásárolt költeményei is tartalmazzak egy Voltaire-hoz szóló verset, amelyben a király e rettegését teszi szóvá.³³ Teleki nyilvánvalóan ekkor hallott róla először, de az is nyilvánvaló, hogy egy futó látogatás és a meglátogatott híresség magatartásáról szerzett rövid információ nem jelenthetett elegendő indítékot az illető nézeteinek megtámadására. A Voltaire-ről szóló értesülés kapóra jöhetett Telekinek Dittonból vett tétele illusztrálására. Az „a mint mondják” szavak feltételezhetően kiséreire vonatkoznak, akiket, mint minden genfi lakost, nagymértékben foglalkoztatott a néhány éve Genfben, majd Genf közelében letelepedett Voltaire, annál inkább, mivel 1759 őszén már nem egy összetűzése támadt a város vezetőivel. Nem lehetetlen az sem, hogy az információ a Teleki által Genfben ugyancsak személyesen megismert Jacob Vernet-től, az egyetem teológiai professzorától származott, akit személy szerint is különösképpen érdekelhetett Voltaire magatartása a halállal szemben, mivel ő maga, aki eredetileg klasszikus filológusnak készült, egy sorsdöntő élmény hatására cserélte fel a klasszikus tanulmányokat a teológiával, amikor ifjú korában egy alkalommal szemtanúja volt, mennyire megkönnyítette egy haldokló utolsó óráit Bénédict Pictet bátorító vigasztalása.³⁴ Teleki Genfben Vernet professzort is meglátogatta, de beszélgetésük témáit nem jegyezte fel, így a következőkben foglaltak csak egy feltételezhető lehetőséget világitanak meg.

Jacob Vernet sokat mondhatott Telekinek Voltaire-ről, akivel évek óta tartó, lévelbeli, majd személyes kapcsolatban állt. Vernet ifjabb éveiben tett itáliai útja során személyesen megismerkedett és annyira összebarátkozott Montesquieu-vel, hogy az író őt bízta meg *De l'esprit des lois* című műve Genfben készített kiadásának gondozásával, s e munka során Vernet több olyan szövegmódosítást végzett, amelyet maga a szerző is elfogadott és a második kiadásban megtartott. Kezdetben Voltaire is hasonló szolgálatra kívánta megnyerni a genfi teológust: művei kiadásának felügyeletére kérte. Bár Vernet erre nem vállalkozott, továbbra

³² MTA Kézirattár, Tört. Napló 4—r. 3. 106. v.— 107. f.

³³ „A Voltaire. Qu'il prenne son parti sur les approches de la vieillesse et de la mort.” *Oeuvres du philosophe de Sans-Souci*. Potsdam—Amsterdam 1760. 43—46.

³⁴ E. de BUDÉ: *Vie de Jacob Vernet, théologien genevois*. 1698—1789. Lausanne 1893. 7.

is leveleztek egymással, s amikor Voltaire körülményei úgy alakultak, hogy Berlint elhagyva nem telepedhetett le Franciaországban, Vernet biztatásának nagy része volt abban, hogy Genfét és környékét választotta lakóhelyül, remélve, hogy a liberálisabbnak vélt protestáns szellemű városban háborítatlanul dolgozhat. Reménye nem vált be, hamarosan különféle összeütközései támadtak a város vezetőivel, elsősorban a papsággal s személy szerint Vernet-vel is, legfőképpen az ismert, d'Alembert által írt *Genève* című enciklopédia-cikk miatt.³⁵ Kapcsolatuk megromlott, s Voltaire a nyilvánosság előtt nemegyszer gúnyolta és ócsárolta korábbi barátját. Ennek ellenére nem valószínű, hogy Teleki Vernet-től élesen Voltaire-ellenes, ellenséges hangú információkat kapott volna. Vernet ugyanis — ahogy René Pomeau hangsúlyozza — mindvégig mértéktartó hangon nyilatkozott Voltaire-ről.³⁶

Ha megpróbáljuk a rendelkezésre álló források alapján megállapítani, mit tudhatott Teleki ebben az időben Voltaire-ről, mely munkáit ismerhette s olvashatott-e olyan Voltaire-műveket, amelyek nem általában véve tükrözik az író deista felfogását, hanem kifejezetten a Teleki által tárgyalt, a kinyilatkoztatott vallással kapcsolatos nézeteit tartalmazzák, további bizonyítékokhoz jutunk arról, lehetett-e Teleki művének célja Voltaire nézeteinek bírálata.

Bizonyosra vehető, hogy Teleki már Erdélyben legalábbis hallott Voltaire személyéről, bizonyos műveiről, polémiáiról, így pl. 1753-as összetűzéséről Maupertuis-vel. Teleki bátyjának göttingeni kísérője, Halmágyi István ui. naplójában meglehetősen részletességgel ír a vita nemzetközi politikai és személyes vonatkozásairól, s mivel Halmágyi hazatérése után is szoros kapcsolatban állt a Teleki-családdal, valószínűleg beszélt előtűk a nagy port felvert ügyről.³⁷ E vita eredetileg egy fizikai probléma körül támadt. A leideni Koenig professzor közzétett egy állítólagos Leibniz-levelet, amelynek valósága esetén Maupertius, a berlini akadémia elnöke egyik, a legkisebb hatás elvével kapcsolatos megállapításának prioritása kétséggé vált. A vitába Voltaire is bekapcsolódott, s írásában — többek között — nevétségessé tette Maupertius-nek egy fizikai tételre alapított istenbizonyítékát, s az ügy más vonatkozásait is. A *Diatribes du Docteur Akakia* című satirikus írás nagy feltűnést keltett, s Voltaire magára haragította vele II. Frigyeset, aki korábban azon volt, hogy véglegesen Berlinbe csalogassa. A király azt vette tőle rossz néven, hogy nevétségessé tette akadémijának elnökét — s egyáltalán nyilvánosságra hozta a művet, amelyen különben kéziratban maga is jót mulatott. Hóhérral megégettette a satírárt, ami nagy mértékben hozzájárult Voltaire és II. Frigyes kapcsolatának elmérgesedéséhez, Maupertius pedig nem tartotta megfelelő elégtételnek, örökre elhagyta Berlint s Bázelen, Johann Bernoulli házánál keresett menedéket. Teleki, aki Halmágyi révén már az ügy korai szakaszában értesülhetett az eseményekről, később Bázelen bizonyosan sokat hallott a vitáról. Naplójából tudjuk, hogy Maupertius Teleki odaérkezése napján halt meg Bernoulli házában, s azt is, hogy Bernoulli később két Maupertius-ról szóló emlékbeszédet adott Telekinek elolvasásra. Bernoullitól persze nyilvánvalóan főleg a vita tudományos vonatkozásairól értesülhetett, amelyek élénken foglalkoztatták a kor tudósait. Így Teleki későbbi párizsi barátja, La Condamine a Bernoulliakhoz írt leveleiben többször foglalkozik az ügygel, némileg kritikus hangon szólva Maupertius álláspontjáról. Teleki naplójából azt is tudjuk, hogy Bázeli Hollandia felé utaztában a mannheimi választófejedelemmel e polémiáról beszélgetett.³⁸ A Bernoulli-testvérek és Maupertius kapcsolatához az is hozzátartozik, hogy Maupertius Newton nézeteinek egyik legelső híve volt Európában, megelőzve

³⁵ Az ügy rövid összefoglalását I. F. CSANAK Dóra: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Száz. 1974. 405.

³⁶ POMEAU, René: La religion de Voltaire. Paris 1956. 289. — Voltaire és Vernet kapcsolatát részletesen tárgyalja E. de Budé idézett munkája és FALLETTI, Charles: Jacob Vernet théologien genevois. 1698—1789 (Genève 1885) című műve is.

³⁷ HALMÁGYI i. m. 593—594.

³⁸ MTAK Kézirattár, Tört. Napló 4—r.3. 178. f.

bázeli barátait. Voltaire és barátja, Mme du Châtelet pedig Maupertius személyes tanításából és leveleiből szerezte természettudományos műveltségének alapjait.³⁹

Voltaire művei közül Teleki kéziratok könyvtárkatalógusai szerint három 1760 előtt megjelent kiadványt birtokolt, azaz ismerhetett az Essai megírása idején.⁴⁰ Ez az adat persze sem azt nem zárja ki, hogy e műveket csak később szerezte meg magának, sem pedig azt, hogy esetleg már korábban más Voltaire-műveket is olvasott.

Megvolt neki a *La pucelle* 1755-ös kalózkidítása (később az 1762-es, a szerző által hitelesített első kiadást is megszerezte), de ez a satirikus epikus költemény antiklerikális színezete ellenére sem hozható összefüggésbe az Essai-vel, mert benne az író elsősorban Jeanne d'Arc történelmi szerepének a francia katolikus egyház általi torz és groteszk interpretálását teszi neveltségessé. Teleki naplójának egyes szakaszai pedig azt tanúsítják, hogy az erősen racionalista gondolkodású, protestáns Telekitől nem volt idegen a szentek kultusza és az ereklyetisztelet feletti ironizálás.

Megvolt a könyvtárban az *Essai sur l'histoire universelle depuis Charlemagne* című mű (Basel, 1754—58, 6 kötetben), amelyben Voltaire, mint minden történelmi tárgyú munkájában, szembeszállt a hagyományos történetírással, amely a kereszténység és előzményei történetére szűkítette le tárgyát. Bár az író ezzel is a felvilágosodás ortodoxia-ellenes eszméinek adott hangot, a könyv az Essai tárgyához csak igen áttételes módon lenne kapcsolható.

Birtokában volt végül Telekinek Voltaire nagy hatású *Elements de philosophie de Newton* című műve (Amsterdam, 1738), amely — amennyiben csakugyan ismerte az Essai megírása idején — feltétlenül számot tarthatott az érdeklődésére, de nem olyan módon, hogy Voltaire-ellenes mű írására sarkallotta volna. E Voltaire-mű ugyanis — amely tematikus csoportosításban ismerteti Newton nézeteit — részletesen szól Newtonnak Leibnizsel ellentétes metafizikai tanításairól, s így felkelthette a Leibniz- és Wolff-műveken nevelkedett Teleki érdeklődését, sőt esetleg a tanultak részbeni felülvizsgálatára is készíthette. Voltaire Newton ismertető művének köztudottan nagy jelentősége volt a kontinensen a newtoni tanítások elismertetésében, de hatásának lényege nem elsősorban a leibnizi és newtoni metafizikai felfogás ellentéteinek megvilágításában mutatkozott meg, hanem a newtoni szemlélet térhódításának meggyorsításában a cartézianus felfogás rovására. Teleki az Essai bevezetésében Newtont mint a legnagyobb csillagok egyikét említi éppen Leibniz és a Bernoulli-testvérek társaságában, de nem tudjuk, olvasott-e tőle valamit, vagy csak hallomásból ismerte jelentőségét. Voltaire munkája hathatott rá, de valószínűbb, hogy bázeli mesterei, az 1730-as évek óta newtonianusnak számító Bernoulli-testvérek, majd párizsi barátja, Clairaut (aki az angol tudós egyik legkorábbi híve volt a kontinensen) hatott ismereteinek ilyen irányú kiterjedésére. Ha feltételezzük is, hogy Teleki az Essai írásakor még teljes egészében Leibniz nézeteit vallotta, akkor sincs okunk úgy vélekedni, hogy a fiatal gróf Voltaire ellen kívánt volna fellépni, hiszen Newton és Leibniz filozófiai ellentéte nem érintette Teleki művének célját, a keresztény vallás racionalis igazolhatóságának kérdését.

Minden jel arra mutat, hogy Teleki csak általánosságban hallott arról, hogy Voltaire a vallás és az egyház ellenfele. Az Essai előtt írott Voltaire-művek nem is általában a Teleki által tárgyalt kérdéstről szólnak, bár a vallással és Istennel kapcsolatos kérdések természetesen nagy helyet kapnak bennük. Legkorábbi műveiben Voltaire inkább a jutalmazó és büntető, teremtményeit kárhózzára küldő Isten kegyetlenségével foglalkozik (pl. *Épître à Uranie*), majd a biblia történelmi valószínűtlenségéről, a csodák elfogadhatatlanságáról írt (*Sermon des cinquante*); a negyvenes évek végétől pedig a rossz jelenléte a világban került érdeklődésének középpontjába, s ennek kapcsán vált a Pope tanítványaként számon tartott, az optimizmust kép-

³⁹ DUFRENOY, M. L.: Maupertius et le progrès scientifique. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. Vol. XXV. Genève 1963. 519—587.

⁴⁰ MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. 11. sz. 22. v. — 5. f. — 15. f.

viselő Voltaire a *Désastre de Lisbonne*, a *Socrate*, a *Nouveaux mélanges* és a *Cardide* szerzőjévé. A kifejezetten a kinyilatkoztatás ellen írt főbb műveit később, leginkább a hatvanas és hetvenes években írta. Az említett témák egyike-másika nem áll távol a Teleki által is érintett kérdésektől, de arra, hogy Teleki ismerte volna őket, nincs semmiféle adatunk. Valószínűleg csak Voltaire deista felfogásának hírért hallotta s műve aktualitását kívánta növelni azzal, hogy Dittontól átvett tételét a halállal szemben tanúsított magatartásáról egy neves íróval kapcsolatos személyes élményével illusztrálta.⁴¹

Teleki későbbi, az író számos művének megismerése után kialakított véleménye sem a teljes elutasítás álláspontját képviselte. Ezt még galántai Fckete János is megállapította róla, amikor más alkalommal így írt: „... első [ti. Teleki József] Russót, Voltért tudván egyeztetni . . .”⁴² A Teleki által kedvelt és elismert Voltaire-művek kiválasztásában kétségkívül a gróf világnézete, vallásos meggyőződése játszott a legnagyobb szerepet. Összefoglalóan Péczeli Józsefnek írt első, francia nyelvű levelében ír róla; rossz filozófusnak, ha lehet még rosszabb történésznek mondja, aki azonban mindig dicséretet érdemel mint tragédiáíró.⁴³ Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb nyilvánosságnak szánt műveiben Voltaire legkevésbé radikális mondanivalóit fogalmazta meg, de az ő műveiként tisztelték ezeket is, s nem Teleki volt az egyetlen a korban, aki nagyra tartotta mint színpadi szerzőt.⁴⁴ Érdekes megnyilatkozása Telekinek fiához, Teleki Lászlóhoz írt 1785-ös levele, amelyben szembe állítja Voltaire-t a emberrel az íróval, ahogyan az Essai írása idején a magatartására korlátozta ítéletét; kritizálja az embert, szigorúan bírálja műveinek egy részét, de elismeri mint tragédiáíró és mint a tragédiáírás teoretikusát. Így ír tragédiáírással próbálkozó fiának: „De hogy az akaratnál továbbatska haladgyon Ötsém Uram, ha lehet igen tanátslom, hogy a Tragoedia természetéről, módjáról és stylusának neméről már alkalmasint meghatározott törvényeket az ilyenekben törvényt adhatóknál figyelmissen olvasd meg, és munkádat ahoz alkalmaztassad, vagy legalább ahoz igyekezzed alkalmaztatni. Voltaire rossz Philosophus, ha lehet még rosszabb Historicus; 's még annál is rosszabb keresztyén, vagy-is inkább rosszabb ember, mert a keresztyénségbe éppen Zeró, minden kérdés nélkül nagy Tragikus Poeta volt és a maga tragoediai eleibe helyel helyel jó oktatást tett a tragoediák természete iránt. Azokat meg olvasnod a többek között igen szükségesnek itélem.”⁴⁵

Az Essai révén Teleki egész életére szóló hírnevet szerzett, pedig műve lényegében nem egyéb, mint ifjúkori tanulmányaira támaszkodó dolgozat. Sikerét kétségkívül annak köszönhetette, hogy számot vetve képességeivel és felkészültségével, nem bonyolódott bele szakszerűséget kívánó részletekbe, hanem tömör, logikus, általánosságban mozgó fogalmazásra törekedett. Jogosan keltett elismerést a mű kitűnő stíluskészségre valló, árnyalt, halékony franciásága.

Tartalmilag az Essai a XVIII. század közepi erdélyi művelődés fontos dokumentuma: egyrészt arról tanúskodik, milyen alaposan megismerkedhetett egy tudásra szomjas, érdeklődő arisztokrata ifjú kiemelkedő felkészültségű nevelői segítsége révén az utolsó félszázad filozófiáját foglalkoztató leglényegesebb kérdésekkel, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a filozófiai tanulmányok e korban nemcsak a bölcelet tárgyának és történetének elsajátítását tették lehetővé a tanuló számára, hanem a rendszeres filozofikus-logikus gondolkodás módszertani elveinek megismerését és alkalmazását is.

⁴¹ Voltaire műveinek vázlatos áttekintéséhez R. Pomeau idézett művére és BESTERMANN, Th.: Voltaire (London 1969) c. monográfiájára is támaszkodtam.

⁴² MTAK Kézirattár, K 684/II. 81.

⁴³ Teleki József — Péczeli Józsefnek. K. n. Válasz Péczeli 1783. XII. 13-i levelére. MTAK Kézirattár, Ír. Lev. 4—r. 148. Közli: BARANYAI Zoltán: I. Péczeli József francia levelezése. ItK 1915. 223.

⁴⁴ DUVERNET (abbé): La vie de Voltaire. Genève 1786.

⁴⁵ Teleki József — Teleki Lászlónak. Bécs, 1785. aug. 3. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókja Történeti Levéltára. A Teleki-család kendilónai levéltára.

JÓZSEF TELEKI ET LES LUMIÈRES EUROPÉENNES

Le comte Joseph Teleki, étudiant à l'Université de Bâle en 1759–1760 y fréquenta le cercle littéraire et composa sa brochure intitulée *Essai sur la faiblesse des esprits-forts* pour les séances de cette société. L'ouvrage sortit plus tard en trois éditions (Leyde 1760, Amsterdam 1761, Augsbourg 1762) et obtint un succès considérable. Quelques critiques contemporains ainsi que l'histoire littéraire moderne le considèrent comme un ouvrage polémique contre les idées de Voltaire et d'autres encyclopédistes. La fin de l'étude est d'éclaircir le véritable dessin de l'auteur et les sources de sa brochure, démontrant que sa première idée est antérieure au séjour bâlois de Teleki et qu'elle est due à ses études philosophiques en Transylvanie. Sa source principale est un ouvrage théologique de Fr. Stapfer contenant les thèses des déistes anglais et une citation de La Bruyère sur les esprits-forts; la seconde fut un ouvrage du théologien et mathématicien anglais, H. Ditton. La connaissance de la philosophie de Leibniz et de celle de Pierre Bayle y est aussi reconnaissable.

En ce qui concerne Voltaire, l'étude constate l'in vraisemblance psychologique d'une telle attaque de la part d'un jeune étudiant et examine dans des mémoires contemporains et dans des catalogues de bibliothèques ce que Teleki a pu connaître à l'époque des ouvrages et des polémiques de Voltaire. Ce qu'il écrivait sur Voltaire dans son *Essai* est dû à sa visite chez l'écrivain et à l'information reçue de ses connaissances genevoises et ne sert qu'à donner plus d'actualité à ses propositions exprimées dans son ouvrage. L'*Essai* de Teleki ne peut pas être considéré comme une attaque contre les idées voltairiennes. L'analyse de la brochure démontre qu'elle est plutôt un traité philosophique-métaphysique et n'est point un ouvrage polémique. Dans cette qualité elle prouve le haut niveau de l'enseignement de la philosophie à l'époque, comme l'acquisition de la connaissance des problèmes et de l'histoire de la philosophie récente aussi bien que de celle des méthodes de l'art de penser.